

ÇEŞME KALESİ

Prof. Dr. TUNCER BAYKARA

*Bu çalışmanın ilk taslaklarını okuyup
teşvik eden rahmetli Prof. Dr. Cengiz
ORHONLU'nun aziz hatırasına.*

Çeşme, Anadolu'nun batısında, Adalar Denizi içine girmiş bir yarım-
adanın da ucunda yer alan bir liman ve kasabadır¹. Urla veyâ Çeşme
Yarımadası diye anılan bu yarımada, asıl kütlesi kuzey-güney istikametinde
uzanmakta olup, kuzey kısmına Karaburun denmektedir. Bu kütle ile
hemen aynı istikamette yarımadanın batısında Sakız adası uzanmaktadır.

Çeşme 1985 sayımında 10.124 nüfuslu olup, bu sayı yaz aylarında on
katından fazla artar. Çünkü deniz kıyıları sebebiyle bütün Türkiye, hatta
dünyada ünlü bir yerdir.

Çeşme, kelime olarak farsçadır; fakat farsçadaki “su kaynağı, pınarı”
anlamı² Türkçe’de biraz mânâ değiştirmiştir. Çünkü Türkçemizde “çeşme”,
‘pınar, kaynak’dan farklı olarak, bir musluk = lüle (oluk) geçirilmiş, tekne-
ahar yerleştirilmiş bir tesis, bir yapıdır. Böylece hem insanlar kaplarına ra-
hatlıkla su doldurabilir, hem de hayvanlar orada su içebilirler. Çeşme’nin
türkçede ki anlamı, uzak veya yakın pınarlardan borularla su getirilip, uy-
gun yerlerdeki tesisler, yâni çeşmeler yapılmasıyla ilgilidir. Onun içindir
ki, Çeşme kasabasındaki “çeşme”, su kaynağı değil, istifâde edilecek su te-
sisleri anlamındadırlar. Dolayısıyla “çeşme” artık burada Türkçeleşmiştir.

1. Eski Tarihi: İzmir’in batısındaki yarımada, tabii şartları gereği, her
yerde büyük şehir oluşmasına imkân vermemiştir. Çok eski, MÖ 10.000—

¹ Çeşme hakkında genel bilgi için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, Çeşme madd: III. 386-388;
EI, 2.ci baskısı; Şemseddin Sâmî, *Kamus ül-Alâm*, III, 1875; öteki ansiklopedilerdeki bilgiler
çok daha umumî dir.

² H. Amid, *Ferheng-i Amid*, Tahrîr 1352, s.479: “suyun yerden dışarı çıkıp akdığı
yer”; Eski sözlükler, Farsça anlamına uygun mânâ verirler (meselâ bk. *Lügât-ı Nâci*). *Ka-
mus-ı Türki*’de Türkçedeki mânâsı belirtilmiştir: “İçilecek mâ-i câri akan yer ki ya daima
akar veyahud hazne ve musluğu olup”; Çeşme şu halde, kaynak (fransızca: source, İngiliz-
ce: spring) anlamından değişerek şimdiki son mânâsına (fransızca ve ingilizce: fountain) gel-
miştir.

5.000 yıllarındaki durumu kesinlikle bilemiyorsak da, Roma çağı üç önemli şehir ile takib edilebiliyor. Daha önceki dönemin parlak şehiri Klazomenai ile Eritrai ve Teos, üç coğrafi yörenin iskân yeridir³. Nitekim Klazomenai, yakın yüzyıllarda yeri değişmişse de, Kilizman adıyla yaşamıştır. Bugün Urla ona halef olmuş sayılabilirse de aslî yeri, Urla İskelesidir; Seferihisar 4-5 km. yakınında olan Teos'un yerini almış kabul edilebilir.

Bunlar içinde, yer bakımından değişik bir özellik gösteren yer, Eritrai'dir. Eritrai adı Türkler devrinde Ildırı şekli ile yaşamağa devam etmiştir; fakat geç Selçuklu ve Beylikler devrinde yer olarak, bir başkası Çeşme, gelişmeye başlamıştır. Gerek Seferihisar, gerekse Urlada, nihâyet 4-5 km.lik bir yakınlık yeni Türk iskânı için yeterli olurken, Eritrai da durum farklı ve Türk devrinin şehri, 20 km.kadar uzaktadır.

Çeşme'yi yakından ilgilendiren Eritrai ile Çeşme'nin şartlarıdır. Roma çağının parlak şehri, Bizans devrinde gerilemiş ise de, yine de etkinliğini sürdürmüştü. Zira Türk yerleşmesinin "Ildırı" adını taşıması, açıkça Eritrai'nin Bizans devrindeki şeklinin bir devamı kabul edilmelidir⁴. Ama burada Eritrai = Ildırı yerine neden Çeşme'nin önem kazandığının tarihi ve coğrafi şartları ile birlikte belirlenmesi gerekir.

Urla yarımadasının, Bizans devrindeki durumu, biraz değişiktir. Gerçi XI. yüzyıldan sonraki dönem hakkında iyi bir çalışma vardır⁵. Ancak, Anadolu için, devlet merkezinin İstanbul olması, bazı yörelerde olumsuz etki yapmıştır. Bunlar umumiyetle Batı Anadolu şehirler olup⁶, Urla yarımadası da bu arada sayılabilir. Nitekim Teos, Bizans devrinde tamamen harab olmuş, ahalişi orayı terketmiştir. Eritrai de halk tepeye inşa ettiği daha küçük kaleyi esas edinmiştir. Nihayet Klazomenai kara ile ilişkisini kesip, adada savunmaya daha elverişli bir küçük iskana dönüşmüştür. Bu durum, Türkler geldiğinde, adı geçen yerlere verilen isimlerin devamlılığından da anlaşılabilir. Teos, artık harabe olup, buraya "Bodrum" den-

³ Cevdet Bayburtluoğlu, *Erythrai*, Coğrafya-Tarih-Kaynaklar-Kalıntılar Ankara 1975, s.10.

⁴ C. Bayburtluoğlu, *Aynı Eser*, s.13.

⁵ H. Ahrweiler, "l'Histoire et la Géographie de la Région de Smyrne entre les deux Occupation Turques", *Travaux et Mémoires*, I, s. 1-204.

⁶ W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 1961, s.

miştir⁷, Eritrai, kısmen nüfus ihtiva ettiğinden Ildırı olmuş, Klazomenai de Kilizman olarak devam etmiştir.

2. Türk Fethi:

a. 1071'i takip eden yıllarda, İzmir ve yöresinin fethi açık olarak bilinmemektedir. Gerçi 1085'lerde İzmir'e Çaka Beğ'in hâkim olduğu bilinmemektedir⁸. Çaka Beğ'den önce de bazı Türklerin geldiği, müstahkem şehirlere hâkim olmamakla birlikte, öteki sahalara yayıldıkları söylenebilir. Muhtemelen 1080'li yıllarda Urla yarımadası da Türklerin elindedir.

Çaka Beğ'in on yıldan fazla süren ilk Türk hâkimiyeti, İzmir için olduğu gibi, Çeşme için de ilk ve çarpıcı neticelerini vermiş olmalıdır. Çaka Beğ'in İzmir tersânesinde yaptırdığı gemilerle Adalar Denizine açıldığını, Sakız adasına sefer ederek hâkim olduğunu biliyoruz. Bizans karşı saldırısını önlemek için, donanması yanında askerlerini karadan, Sakız'ın karşısındaki bir yere kadar götürmüştü⁹. Çaka Beğ'in karadan getirdiği askerlerini Sakız'a geçirdiği liman, şimdiki Çeşme olmalıdır. Çünkü Sakız'ın karşısında olmak özelliği, sonraki yüzyıllarda Çeşme'nin ortaya çıkmasında en etkili unsur olacaktır. Ancak bu kısa dönemin, XI. yüzyılın sonlarında Çeşme'nin belirlenmesine ve seçilmesine imkân verse bile, bir varlık göstermesi için yeterli olmadığı muhakkaktır. Kısacası Çeşme'nin varlığı XI. yüzyıl sonlarına kadar gidebilir; lâkin bu önemli biryerleşmeye imkân vermemiştir.

Çaka Beğ'in hakimiyetinin kısa sürmesi, Türklerin İzmir ve çevresinde kendi şartlarıyla ortaya koyabilecekleri gelişmelere imkân vermemiştir. Çünkü Bizans, yeniden yöreye hâkim olarak, kendi oluşumunu devam ettirecektir¹⁰.

XIII. yüzyıl başlarında, 1204'ten sonra Bizans'ın merkezinin Anadolu'ya taşınması şüphesiz yarımadaı da etkilemiştir. Bizans imparatorları-

⁷ "Bodrum" adının, antik harabelere verildiğine dair bk. T. Baykara "Bodrum Adına Dair", *Bellelen*, XLV/2,178 (Nisan 1981) s.5-8; Nitekim Dukas, XV.yüzyıl başlarında, Cüneyd Bey'in hareketlerinden söz ederken, Eritre, Klazomene'den gayri Vriula(Urla)dan söz eder, Teos'dan değil: *Bizans Tarihi*, (VI. Mırmıroğlu çev.) İstanbul 1957, s.105.

⁸ A.N. Kurat, Çaka Bey, Ankara 1966, s.26; T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi* İzmir 1974, s.71-72.

⁹ A. Nimet Kurat, *Çaka Bey*, s.31.

¹⁰ Tuncer Baykara, *Aynı Eser*, s.74.

nın zaman zaman yarımada yakın yerlerde kalmaları da buna eklenmelidir¹¹. Ancak bu dönemin, doğrudan Çeşme'yi ilgilendiren bir yönüne tesâdüf edemedik.

b. Çeşme'de Nihâî Türk Dönemi:

XIII. yüzyıl sonlarında, Germiyanlıların Batı Anadolu'ya yönelik hareketinde, Sasa Beğ yöreye ileri harekâtı başlatmış, ilk başarıları da kazanmıştı. Ancak daha sonra Aydınoğullarından Mehmed Beğ, XIV. yüzyıl başlarından sonra, bu harekette daha büyük bir önem kazandı. Hatta bir süre sonra Sasa Beğ'i bertaraf ederek İzmir ve dolaylarının fethinde yegâne şahsiyet oldu¹².

Mehmed Beğ'in 1317 sonlarında Kadife-Kale'yi aldığı bilinmektedir¹³. Çünkü İzmir o devirde iki kale olup, birisi de Liman kalesi idi. Mehmed Beğ, topraklarının idâresini oğullarına verdi; En büyük oğlu Hızır'a Aya-suluğ, ikinci oğlu Umur'a İzmir, üçüncüsü İbrahim'e Bodemya (Bâdemiye), Süleyman-Şah'a da Tire'yi vermişti¹⁴. Ancak olaylar, Çeşme dolaylarının fethinde, Umur Beğ'in küçük kardeşi İbrahim'in etkin olduğunu gösteriyor.

Halk an'anesi Urla'nın ünlü câmiinin¹⁵ *Fatih İbrahim Beğ* 'e ait olduğu belirtir. Fatih İbrahim Beğ bu câmii, İldırı'yı kâfirden aldıktan sonra, oradan getirttiği sütûnlarla yaptırmıştır¹⁶. Böylece Fatih İbrahim Beğ, Çeş-

¹¹ Bizans döneminde, belki de erken Türk devrinde, yarımada'daki yerleşmelere Türklerin gelmiş olabileceği akla geliyor: Bunlar Balkanlardan göçürülmüş olabilir: Karaburun batısındaki Boynak aynı zamanda bir Kuman başbuğu adıdır: A.N. Kurat, *Aynı eser*, s.41 Urla'nın Özbek köyü adı, Alınordu Hanı Öz-bek Han'ı hatırlatıyor; bu adları XV. yüzyıldan beri biliyoruz.

¹² H. Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968' s.17 ve dev.; İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969, s.104-105.

¹³ P. Lemerle, *l'Emirat d'Aydın*, Paris 1957, s.50, 61.

¹⁴ *Düsturnâme-i Enveri*, (Mükrimin Halil neşri), İstanbul 1928, s.18; *Le Destan d'Umur Pacha*, (I. Melikoff-Saray neşri), Paris 1954, s. 48; H. Akın, *Aynı eser*, s.30-31: Fatih İbrahim Beğ, ağabeyi Umur Paşa'dan daha önce öldüğünden (1344) geride bıraktığı yetimlerini Kara-subaşı Hasan ve Cüneyd Beğleri, Umur Paşa himâyesine almış olacaktır.

¹⁵ 1301 *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, s.97: "Asâr-ı atikadan nefis bir câmi"; 1317 *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, s.484: Fatih İbrahim Beğ Câmii".

¹⁶ Bu rivâyet, 1965'den sonraki yıllarda, Urla'da Fatih İbrahim Beğ câmiinde, ihtiyarlardan bizzat duyulmuştur; İldırı ile Urla câmii arasındaki bağ, gerçek temeli olmaksızın akla gelemiz; nitekim bazıları, İbrahim Beğ'i Fatih'in vezirlerinden birisi kabul ediyordu.

me yöresinin de fatihi olarak kabul edilebilecektir. Fatih İbrahim Beğ'in çocuklarının bu yöre ile yakın ilgisi vardır¹⁷. Özellikle Cüneyt Beğ'in Yarımada ile münasebetleri, babasının hatıralarının canlı oluşundan dolayı dikkate değerdir¹⁸. Umur Beğ'den önce, 1344'de öldüğü anlaşılan İbrahim beğ Seferihisar, Urla istikametiyle Çeşme havalisine ulaşmış olmalıdır. İldırı'ya yönelirken bir önemli merhâle de Birgicek'tir. Buradaki câmi, erken devirde yapıldığından (*Sultan*) *Alâeddin* adını taşıyordu.

3. Batı Anadolu'da şartların değişmesi:

a. Aydın-oğullarının Batı Anadolu'ya hâkim olmaları, Anadolu'daki birliğe Batı Anadolu'yu da katmaları, etkisini hemen göstermiştir. Aydın-oğlu Umur Beğ'in, İlhanlı vâlisi Timur-Taş'la Eğridir'de görüşmesi, "bed-raka" vergisini kaldırtması¹⁹, Aydın-oğulları memleketinin Anadolu içleri ile olan yakın münâsebetinin göstergesidir. Ayrıca, Aydın-Oğulları, Adalar denizi kıyısındaki liman şehirlerindeki dış ticâretin önemini de kavramışlardır. Bu dış ticaretin Anadolu içlerinden de beslenmesi için, geniş çaplı teşebbüsler de olmuştur.

Antik dönemin ünlü liman şehri Efesos'un Bizans döneminde eski ehemmiyetini kaybettiği, hatta şehrin daha içeriye çekildiği bilinmektedir. Aynı şekilde Miletos'da da doğrudan liman oluşu engelleyen, bir başka deyişle geçmiş dönemdeki şartların değişmesi olayı vardır. Buna karşılık İzmir, küçülmüş ve şehir adeta iki kısma bölünmüş olmakla birlikte, liman oluşu özelliklerini devam ettirmektedir²⁰. Cenevizlilerin, 1261'de elde ettikleri imtiyazlarla kıyıda apayrı birkale-şehir "Gâvur İzmir" tesis ettikleri de bilinmektedir.

İki kale olan İzmir'in kara kalesi, Kadife-Kale, daha erken tarihlerde 1317'de Aydınolu Mehmed Beğ tarafından alınmıştı²¹. Umur Beğ bura-

¹⁷ *Dukas* (s. 105) şöyle der: "Cüneyd, Vriula, Eritre (ve) Klazomene'nin ve diğer köylerin bulunduğu yerlerden geçerek ilerledi. O civarda bulunan dağlarda oturan Türklerin hepsi çok cesur ve muharip adamlardı ve Cüneyd'in baba dostları idi". İbrahim Beğ'in yöredeki vakıfları için bk. H. Akın *Aynı Eser*, s.71-75.

¹⁸ Cüneyd Beğ, hep bu yöreye dayanacak, en sonunda Seferihisar dolaylarındaki İpsili Hisarına sığınacaktır. Bk. *İA*, Cüneyd madd.; H. Akın, *Aynı Eser*, s.82.

¹⁹ T. Baykara, "Denizli'de Yeni Bulunan İki Kitâbe", *Belleten*, XXIII, 130 (Nisan 1969) s.159-162; keza bk. Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklularında Bazı Vergilere Dair", *IX. Türk Tarih Kongresi, 1981, Kongreye Sunulan bildiriler*, II. cilt, ankara 1988, s.687-695.

²⁰ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.28-29, 74.

²¹ H. Akın, *Aynı Eser*, s.31, not: 186; T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.75; P. Lemerle, *Aynı eser*, s.50, 61.

daki İzmir'e "beğ" olmuş, kıyıda hâlâ "gâvur"ların elinde olan Liman-kalesi = Gâvur İzmir ile iki yıldan fazla mücadele etmiştir. Bu mücâdeleli dönemde, varlıklarını ticârete bağlayan Cenevizliler de güç durumda kaldıklarından, sonunda Umur Beğle anlaşarak, İzmir'i terketmişlerdir (1327). Cenevizliler Umur Beğ'in bilgisi ve yapılan anlaşma dâhilinde, ticârî ilişkilerini Sakızdan sürdürecektlerdi. Umur Beğle anlaşmış olmalarını, kaynağımız "illik" olmak deyimini ile ifade etmektedir²².

İzmir şehrinde, Umur Beğ'in kendi şartlarında geliştireceği hayatın yanında Ceneviz dış ticâreti için Sakız adası, yeni bir üs durumundadır. Lâkin, Bizanslılar, Sakız'daki bu yeni gelişmeyi durdurmak için harekete geçerek, Sakız'ı idârelerine almışlardır. Umur Beğ'in garantisi altındaki Cenevizlilerin ki önderleri, Mese Marti=Martino Zaccaria idi, Bizans idâresine girmeleri üzerine Umur Beğ Sakız üzerine bir sefer yapmıştır.

Umur Beğ'in hayatını anlatan kaynağımız, *Düstûrnâme* nin tafsilatlı olarak anlattığı bu sefer, 1329-30 kışında, muhtemelen 1330'un ilk aylarında gerçekleştirilmiştir. Hedef Sakız adası olduğundan, İzmir'de inşa edilen donanma yanında, karadan birlikler ve Umur Beğ'in kardeşleri de Sakız'ın karşısına gelmişlerdi. İşte bu vesile ile ki, ilk defa olarak Ç e ş m e adı geçmektedir²³.

Çeşme, bu sefer için gerçekten bir üs olmuştur. Sakız adasındaki mücadele sonunda Bizans yenilmiş, Sakız yeniden Ceneviz idâresine verilmiştir ki, bu Ceneviz idâresi, Türk yönetimi ile anlaşmış ve ona "il" olmuş bir idâredir. Nitekim Cenevizlilerin idâresi altında Sakız, 1566 ya kadar, özel durumunu devam ettirecektir²⁴.

Sakız adasında, Türk idâresi ile anlaşma bir ticâret topluluğunun varlığı, Batı Anadolu ve bu arada Urla yarımadasının sonraki yıllardaki gelişmesinde çok etkili olmuştur.

²² *Düstûrnâme*'de şöyle denilmiştir:

Kaleyi Paşa'ya teslim eyledi
Çıkarur hem Paşa anı toyladı
Sakız'a oldu Mese Marti revân
İllik oldu andadur ana mekân

Bu olay için bk. T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.75; P. Lemerle, *Aynı Eser*, s.55.

²³ *Düstûnâme-i Enverî*, M. Halil neşri, s.23; I. Melikoff-Sayar neşri, s.57; P. Lemerle, *Aynı eser*, s.50-60.

²⁴ Ph. P. Argenti, *The Occupation Chios by the Genoese and Their Administration of the Island*, Cambridge 1958: *İA*, Sakız madd.

b. Türk İskânının Umumî Görünüşü:

Anadolu'daki Türk iskânının kendisine mahsus şartları, elbette Urla yarımadası için de geçerlidir. Lâkin iskânın, deniz kenarlarında, daha değişik bir boyut ve özellik kazanacağı da şüphesizdir. Bataklık ve çok sıcak kıyıların hiçbir zaman iskân edilmediği bilinmektedir. Buna karşılık yaylak-kışlak hayatına imkânı verebilecek, verimli ova veyâ yaylalarda yerleşme daha çoktur.

Batı Anadolu'da deniz kıyıları, iskândan başka bir sebeple boş kalmıştır. Denizlerin tam Türk hâkimiyetinde olmadığı dönemler de, ki bu dönem XI-XVI yüzyıllara kadar çıkar, kıyıları hiç de güvenli değildir. Düşmanlar, küçük veya büyük gemilerle korsanlar âniden saldırıp evleri baskıları yakıp, insanları esir alır veyâ öldürebilirlerdi²⁵. Bu sebeptendir ki, eğer bir kale yoksa, iskân hiçbir zaman kıyıda olmamıştır.

Urla yarımadasında, Osmanlı tahrir kayıtları XV. yüzyılın ikinci yarısında başlamaktadır. Bu zamanın bilgilerini XIV. yüzyıl başlarına, yâni yüzelli yıl geriye götürmek mahzurlu görünürse de, bir fikir vermek açısından yararlıdır. Çünkü yarımada eski hristiyan nüfus pek kalmamıştır. Sadece bazı yerlerde, Urla gibi, eski Klazomenai'nin yerli hristiyan halkı varlığını sürdürmektedir. Eritrai'nin veya başka yerlerin eski halkı, muhtemelen Türklerin gelişi öncesinde, korkudan hemen yakınlardaki adalara geçmiş olacaktırlar. Bu açıdan, Urla Yarımadasındaki iskânda Türkler yer bakımından hayli serbest kalmışlardır.

Bilinen şehir ve kasabalar, kıyıda belirli bir mesâfe içerdedirler. Urla, kıyıda, Urla İskelesi'nden 4-5 km içerdedir. Seferihisar, Sığacık veya Teos'dan yine aynı mesâfede içerdedir. Tıpkı bunun gibi, *Çeşme* adını taşıyan ilk yerleşme de kıyıda 3 km kadar içerde bulunuyordu²⁶.

Anlaşıyor ki, kıyılardaki Türk yerleşmeleri, belirli bir güvenlik sahası gözönüne alınarak oluşuyordu. Bu mesâfe, bir yürüyüş saati olarak kabul

²⁵ İzmir'e 1472, Çeşme'ye 1472 ve 1501 saldırıları, bu gerçeğin açık belirtileridir.

²⁶ XIX. yüzyıl sonlarında, Çeşme Kasabası'ndan ayrı olarak Çeşme-köyü diye anılan bu köyde, 1307/1891 *Aydın Vilâyeti Sahnâmesi*'ne göre 17 hânede 67 nüfus vardı; Bedriye Türkoğlu, 1946'da hazırladığı *Çeşme Monografyası*nda (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü), "bugün orada selcukîlerden kalma harab bir mescid yıkık bir minare ve bir türbe vardır" der. Câmîin yapısı, XV. yüzyıla kadar geri gider: H. Rahmi Ünal, "Çeşme Köyü Câmisi, Çeşme/İzmir", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, (İzmir, Ege Üniversitesi), IV, 1988 s.117-123.

edilebilir. Kıyıya düşman çıktığında karşı koyabilmek, eğer imkân yoksa geriye, müsait yerlere çekilebilmek için zaman kazanmak amaç idi. Kıyılardaki hemen bütün iskân böyle oluşmuştur. Yine bu esasa bağlı olarak, Eritrai'nin yerine kurulan Türk yerleşmesi Ildırı da, kıyından 3 km daha içerde bulunuyordu²⁷.

Görülüyor ki, güvenlik mesâfesi nazarı itibâre alınarak Urla yarımadasında yeni Türk iskânı başlamıştır. Bu iskân, XIV yüzyılda görülmeye başlamıştır. Halk rivâyeti, Fatih İbrahim Beğ'in o vakit ormanlık olan Urla'da kendi adını taşıyan bir Cami yaptırdığını belirtir. Aynı şekilde, daha eski bir câmi, Birgicek köyünde yaptırılmıştır²⁸. XIV. yüzyılda ait iskânda, halkın bir kısmının henüz daha yerleşmemiş veyâ yaylak-kışlak arasında tam karar verememiş olması da söz konusudur.

c. Ildırı'nın gerilemesi, Çeşme'nin gelişmesi:

XIV. yüzyılda görülen Türk iskânı, umumî esasları yanında bir başka gelişmesiyle de dikkati çeker. Bu gelişmede en önemli olay, Roma çağının ünlü şehri, canlı ve parlak bir geçmişi olduğu kalıntılarıyla da anlaşılan Eritrai'nin mirasçısı Ildırının gelişmesinin durmasıdır. Ildırı, kazılarda çıkan sikkelerin de gösterdiği gibi²⁹, Türk fethinin ilk döneminden beri meskûn bulunmaktadır. Limanı güvenilir olduktan başka, kaynak suları da çok bol ve güdür.

Eritrai, Roma devrinin, yâni ülkenin bütün ilişkilerinin Roma ile yapıldığı devrin önemli bir limanı ve şehri idi. Bu kıyılardaki deniz ve rüzgâr şartlarının incelenmesi, muhtemelen Eritrai'nin kuruluşunda, Roma ile ilişkilerin gözetildiğini ortaya çıkarabilir. Ancak, Bizans döneminde merkezin İstanbul oluşu, Urla yarımadasındaki canlı hayatı geriletmiş, Bizans döneminde Eritrai küçülmüş idi. Türkler geldiğinde, zaten Eritrai eski canlılığından pekçok şey kaybetmiş idi. İlk Türk döneminde zaten yarımada ortasında, merkezi yerde bulunan Birgicek dikkati çekebilecektir³⁰.

²⁷ Piri Reis'in haritasında (*Kûlûb-ı Bahriye*, İstanbul 1935, s.163) Karye-i Ildırı, Mâi Ildırı'dan geride gösterilmiştir: haritanın lâtin harfli şekli için bk. C. Bayburtluoğlu, *Erytrai*, harita: 2; Ildırı, XV. yüzyılda tamamen Türklerle meskûndur; ancak XVII. yüzyılda bir salgın hastalık köyü tamamen boşaltacaktır. Yerlerine Adalardan Rumlar gelip yerleştiler ki, onlar da 1922 sonrasında geldikleri yere gittiler.

²⁸ Mahallî bilgi; keza bk. B. Türkoğlu, *Çeşme Monografyası*.

²⁹ C. Bayburtluoğlu, *Aynı Eser*, s.25.

³⁰ Nitekim XV ve XVI. yüzyıllarda burada pazar kurulduğu da bilinmektedir.

XIV. yüzyılda, Sakız adasındaki Cenevizli tüccarlar, Anadolu ile ilişkilerini sağlamak zorunda idiler. Sakız şehri ile Anadolu arasındaki ilişkilerde, şüphesiz İzmir, Foça veya Ayasuluğ limanları da söz konusu olabilirdi. Fakat deniz ve rüzgar şartları, bu ulaşımın daha başka bir biçimde gerçekleşmesine imkân verdimiştir. P.P. Argenti, Sakız'a, Foça şapının dahi Urla İskelesi yoluyla geldiğini işaret etmektedir (I, 488). Şüphesiz bu ve daha başkaları, Sakız ile karşı Anadolu kıyısı arasındaki ulaşımın kolaylığı ile ilgilidir. Anadolu kıyılarında ise en elverişli durumda olan yer Çeşme limanıdır³¹.

Aydınoğlu Umur Beğ'in, 1328 ile 1344 arasında, ticâretin İzmir'e yönelmesi için çaba göstermiş olması olağandır. Fakat 1344'de Liman kalesi'nin yeniden Haçlılar eline geçmesi, Umur Beğ'in dört sene uğraşmasına rağmen kaleyi geri alamaması, üstelik bunun için şehid düşmesi, İzmir'in ticâretinde olumsuz etli yapmıştır. Her iki İzmir, Müslüman ve Gavrur İzmir arasında XIV. yüzyılın ikinci yarısında devam eden mücâdele, Sakız adasındaki ticâret evlerinin faaliyetinin iyice artmasına sebep olmuştur. Zaten Aydınoğulları ile anlaşmaları da olduğundan, Sakız ile Anadolu kıyıları arasındaki deniz ulaşımı, Urla yarımadasının batı kıyılarında uygun liman arayışını kısa sürede sonuçlandırmıştı. Daha uzak, daha karmaşık giriş-çıkış imkânı olan Eritrai'nin yerine, Çeşme tercih edildi. Çünkü Çeşme, Sakız'ın hemen tam karşısında olup aralarında 18 mil mesâfe vardır³².

1330 tarihinde ilk defa adına rastladığımız Çeşme antik önemli bir yerleşmeye sahip değildir. Bazı eserlerde antik Cysus un yerinde olduğu söylenirse de³³, ne Çeşme-köyü ne de şimdiki yerinde hiç bir eski kalıntı yoktur. Daha güneydeki Ovacık da, muhtemelen Bizans devrinde dağınık bir köy yerleşmesi görülmüş olabilir. Fakat, bu yerleşmenin Türk dönemi Çeşme'si ile bağı düşünülemez. Herhalde, Çeşme-köyü diye bilinen, kıyıdan 3 km kadar gerideki Türk yerleşmesi de, geleceğin Çeşme'si ile değil, doğrudan XIV. yüzyıl şartlarının eseridir. Ancak yüzyılın ikinci yarısında-

³¹ Çeşme'den açık havada Sakız şehri görülebilmektedir: *Aydın Vilayeti Salnâmesi*, 1307/1891, s.571.

³² Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, İstanbul 1935, s.162; Evliya Çelebi, *Seyahâtname*, İstanbul 1935, IX, s.109.

³³ Meselâ I. Melikoff-Sayar, *Aynı eser*,s.57; M.N. Bouillet, *Dictionnaire Universel d'Historie et de Géographie*, Paris 1847⁴, s. 450: Cyssus; s.1739: Tcheshmé.

dır ki, kıyıdaki çeşmelerden dolayı bu adı alacak³⁴ yerleşme, bir önemli iskele ve liman olacaktır.

Çeşme, Eritrai kadar olmasa da çevre şartları ile uygun bir liman idi. Hemen bütün rüzgârlara kapalı olan limanı, çevresindeki ziraat sahaları ve çeşmeleri, denizcilerin bütün ihtiyacını karşılayabilecek niteliktedir³⁵. Denizciler için su ihtiyacının çok daha önemli oluşu, Çeşme adının ortaya çıkışından da belli olmaktadır.

Aydın-oğullarının Urla yarımadasındaki hâkimiyetleri, Çeşme'nin ortaya çıkışı yanında, bir büyük netice daha vermiştir. Yöredeki Türkler, Aydınoğlu Gazi Umur Beğ'le birlikte deniz seferlerine katıldılar. Türkler daha 1340 larda Adalar denizi ile ilgili bilgileri az-çok edinmiş olmalıdırlar. 1344'de İzmir'in Liman-kalesi'nin Haçlılar eline geçmesi, bilgili ve tecrübe sahibi Türklerin denizlerdeki faaliyetine engel olmamıştı. 1348'de Umur Beğ'in şehid düşmesi Türklerin Adalar denizindeki uzun mesâfeli faaliyetini durdurdu. Ancak yöre Türkleri denizle ilgili bilgi ve tecrübelerini denizlerde kullanmağa devam ettiler³⁶. Muhtemelen bir kısım Türk reisleri, artık Adalar denizine açılmak imkânı bulamayınca, Sakız adası ile Çeşme arasındaki ulaşımda etkili şekilde görev almışlardır. Nitekim Çeşme ile Sakız arasındaki ulaşımda Türk gemicilerin etkinliği XIX. yüzyıla ortalarına kadar devam edecektir³⁷. İlk Osmanlı denizcilerinin bu yöreden çıkması da bir tesâdüf olmasa gerektir³⁸.

Netice olarak, Çeşme, XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Sakız adası ile Anadolu arasındaki ticarete en önemli bir giriş limanıdır. Nite-

³⁴ *İzmir Vilâyeti 1929-30 Senesi İstatistik Yıllığı*, İzmir 1939, s. 27-28: "Çeşme evvelce yarım saat uzaklıkta ve cenûbi şarkisinde bulunan Çeşme-köyü kasabasının iskelesi iken Çeşme-köylü Bekir ismindeki bir zatın kazanın kuzey-batısında olan Aya-serandi-Kırklar mevkiinde Osmanlı donanmasının ihtiyacını temin için bir çeşme yaptırdığından iskele ehemmiyet kesbederek işlek bir hâle gelmiş ve bu sebeple Çeşme-köyü ahalisi iskeleye inerek bugünkü Çeşme kasabasını meydana getirmiştir".

³⁵ İngiliz deniz rehberlerinde bu özelliklerine yer verilir: meselâ bk. A.G. Findlay, *A Sailing directory for the Meditterraean Sea*, London 1868, s. 343-344; Çeşme Limanı hakkında keza bk. Piri Reis, *Aynı Eser*, s.162; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 109; *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, 1307/1891, s.667-669.

³⁶ Nitekim Cüneyd Beğ, sık sık Adalar Denizi'nde deniz yolu ile gidip gelir: bk. Dukas, *Aynı eser*, s.116.

³⁷ Buna işaret eden bir kayıt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nu:1174, s.103 dedir ki, ayrıca işlenecektir. Keza bk. Cevdet Paşa, *Tarihi*, İstanbul 1301, XII, 42.

³⁸ Seferihisarlı Kara Hasan, Herek Reis, Burak ve hatta Kemal Reis'ler gibi. Barbaros kardeşler de Midilli'ye yerleşen bir Türk ailesinden gelirler.

kim Çeşme'nin bir adı, "Passagio" yâni geçittir ki, Anadolu ile Sakız adasındaki geçit durumunu göstermektedir.

ç. Çeşme'den Anadolu içlerine giden yol:

Çeşme, Sakız'daki Ceneviz tâcirlerinin³⁹ Anadolu ile ilişkilerinde bir dış ticaret kapısı olarak ortaya çıkınca, buradan Anadolu içlerine giden bir yol söz konusu olmalıdır. Gerçekten de Çeşme'den başlayarak Yarımada'yı boydan boya geçen bir yolun izlerine bugün dahi yer yer rastlanmaktadır. Kıyıdan mümkün olduğunca uzak giden bu yol, şimdiki Nohut-alan köyü civarından Birgicek köyüne ulaşıyordu. Buradan ovayı geçip tepeyi tırmanıyor, şimdiki yolu takiben Urla İçmeleri civarında deniz kıyısına iniyordu. Hâlen de görülen köprülerin işâret ettiği gibi, burada yol, deniz kıyısını mecburen takib ediyordu. Güvenlik, biraz içerdeki adacığa yerleştirilen bir kuvvet ile sağlanmış olmalıdır.

Buradaki Malkoç Köyü⁴⁰ civarında yol ikiye ayrılıyordu: birisi önce Urla'ya, oradan da Urla İskelesi'ne iniyordu. öteki ise Hereke ve Seferihisar'a yöneliyordu. Urla İskelesi, İzmir Körfezi'ndeki Menemen-İskelesi ile yakından ilgilidir; Menemen'in ise Manisa ile bağlantısı vardır. Seferihisar'a ulaşan yol, yine kıyıdan içerileri takib ederek, Cuvaovası'na varmaktadır. Cuma-ovası, XV. yüzyılda gelişmesi devam etmiş, fakat aslî özelliği, farklı iskân birimlerinden oluştuğu için, tahrirlerde yeterince önemli görülmemiştir. Cuma-ovası, bir yandan Tire, Ayasuluğ, öteki taraftan Manisa yönüne giden yolların da bir kavşak noktası sayılabilir.

Çeşme'den başlayarak, Anadolu içlerine yönelen yolun izlerine bugün dahi rastlanıldığını söylemiştik. Kaldırım, köprü ve öteki kalıntılar yanında, XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde de yolun varlığına işâret edilmektedir. Dr. Himmet Akın'ın da işâret ettiği gibi⁴¹, bu yol üzerindeki bazı tesisler, Aydınoğulları zamanına kadar geri gitmektedir. Nitekim, Şeyh Evren⁴² adlı azizin, Birgicek ile Çeşme arasında⁴³ bir musluk, yâni çeşme yaptırdığı, evlâdının Aydın-oğlu İsa Beğ zamanından beri o musluğa hizmet ettikleri,

³⁹ Pirî Reis, Sakız adasındaki "bazergânlar"dan özellikle söz eder; *Aynı Eser*, s.164.

⁴⁰ XVI. yüzyıl tarihlerinde görülen bu köy, XVII. yüzyılda dağılmış olmalıdır; Urla İçmelerine verilen "Malgaca" adında, Malkoç adının izleri görülmektedir.

⁴¹ Dr. H. Akın, *Aynı Eser*, s.147.

⁴² Dr. Akın, Şeyh Ozan okuyorsa da, Evren adı, yörede daha başka yapılarda da geçer.

⁴³ Burası, yarımada'nın su kaynağı bakımından oldukça fakir bir bölgedir.

1560 yılları kayıtlarında dahi zikredilmektedir⁴⁴. Açıkça anlaşılıyor ki bu yolun canlanmaya başlanması, XIV. yüzyıl sonlarına kadar gitmektedir.

4. Çeşme'nin XV. yüzyılda Büyümesi:

Çeşme'de, Sakız ile başlayan ticâret, XIV. yüzyılın ikinci yarısında güçlenmiş bulunuyordu. Bu sebeptendir ki, Temür, 1402 yılı sonlarında "Gâvur İzmir"i de almasına rağmen⁴⁵ eski ticâret yolu işlemeye devam etmiştir. Çünkü İzmir'deki yeni durum, Sakız ile Çeşme arasında oluşan ahenkli ticârî ilişkileri etkileyecek derecede değildir.

Sakız'daki idâre, Aydın-oğulları ile anlaşmaları olmakla birlikte Osman-oğullarının bu yöreye gelmeleri üzerine, durumu yeniden düşünmüş olacaktır. Çünkü Osmanlılar her geçen gün daha da güçlenmekte idiler. Bunun üzerine Sakızlılar da, Aydınoğlu Cüneyd Beğ'le çekişmekte olan Osmanlıların yanında yer alarak, Aydınoğulları ile bağlarını koparmış oldular⁴⁶. Ekonomik çıkarlarını korumak için Osmanlılarla anlaşma yoluna gittiler. Nitekim Osmanlı bütçelerinde, "Sakız cizyesi", 550.000 akçe olarak, 1566 öncesi bütçelerinde yer almaktadır⁴⁷.

⁴⁴ Tapu-Kadastro, Kuyud-u Kadime, nu:571: 8a, b: "Şeyh Evren nâm aziz Birgicek ile Çeşme mâbeyninde bir musluk vaz'edüb ve mezbûr musluk hidmediyçün kırk dönüm mikdarı yeri vakf edüb merhum Aydın-oğlu İsa Beğ zamanından ilâ yevmine heze ol Azizin evlâdı musluğa hizmet eyleyüb zikr olunan yerin tekâlif-i divâniyesinden muaf ve müselleme imiş ve bunun üzerine ellerinde merhum Sultan Mehmed Han ve Sultan Bâyezid Han ve Sultan Selim Han beratları olub hâlâ Padişahımız aizzallahu ensaruhu dahi muafnâme-i cedid sadaka edüb bunlar musluğa hizmet ideler ber-in müceb:

1. Mustafa veled-i Yusuf
2. Murad Veled-i Hamza
3. Abdurrahman birâder-i O.....
37. İbrahim veled-i Seydi
38. Hızır birâder-i O
39. Ali veled-i Yusuf

⁴⁵ T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.80-81.

⁴⁶ İpsili kalesine (Piri Reis bunun için Cüneyd Beğ kalesi demiş olmalı) kapanan Cüneyd'in denizden kuşatılmasına Sakızlılar yardımcı olmuşlardı: Dukas, *Bizans Tarihi*, s.117; XV. yüzyıl sonlarında Cem Sultanı takib etmek üzere İtalya'ya gönderilen Barak reis, parayı Sakızlılardan temin etmişti: Ş. Turan, "Barak Reis'in Şehzâde Cem Meselesi ile ilgili olarak Savoî'ya gönderilmesi", *Belleten*, XXVI/103 (Temmuz 1962) s.539-555.

⁴⁷ Meselâ bk. Ö. Lutfi Barkan, "H933-034(M.1527-1528) Malî Yılına ait bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:15, nu:1-4 (Ekim 1953 Temmuz 1954) s.251-329.

Çeşme'nin bulunduğu Urla Yarımadasının, XV. yüzyıldaki durumun belirten bazı tahrirler vardır. Çeşme için en eski tahrir bilgileri, XV. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Bu bilgilerden mevcut olanlar, Çeşme için dikkate değer mâlumât vermektedir.

a. 1466 = 871 tahriri⁴⁸:

“Karye-i Ç e ş m e Hass-ı hüdâvendigâr hulidet-hilâfetihi

M u a f - 1 Şeyh Ali ve Şeyh adlu kişilere merhâmet-i Padişâhî olub ellerine Hükmi Sultânî verilüb buyrulmuş ki ulakdan ve sahreden ve cerehordan ve toğancıdan ve sekbandan ve hisar yapmaktan ve salgundan ve ev sürmekden ve selamlıktan ve azab yazmaktan ve resm-i ağnamdan ve bâcdan ve yerlerinden öşr ve harac talep etmiyeler deyü emr olunmuş

N â h i y e - i Ç e ş m e Hass-ı Hüdavendigâr Kadimî hassdır.

Karye-i İsmail Obası⁴⁹

- (1). İbrahim Fakih *imam*
- (2). Mahmud veled-i Musa *çift*
- (3). Mamalu veled-i Mahmud *kara*
-
- (63). Tağ-eri *kara*
- (64). Saib veled-i Tağ-Eri *kara*
- (75). Hasan veled-i Asıl Han *kara*
- (76). Bahşayış Dede

Kendü arak-ı cebîniyle Zaviye işledür

⁴⁸ Başbakanlık Arşivi, Kepeci, 323, s.259: Bu kısım, *Nahiye-i Urla* diye başlamakta olup, ilk olarak *Karye-i İldırı* zikredilmiştir.

⁴⁹ Çeşme Köyü'nün yerine, defterdeki *İsmail Obası* adı, dikkati çekmektedir; muhtemelen birbuçuk asır kadar önce yerleşmiş olan obayı işaret etmektedir; 45 hâne beşer nüfustan 225 eder ki, buna 35 kara eklenince 260 nüfus eder. Ancak 64. sıradaki misâlin de gösterdiği gibi, “kara” bu devirde bekâr anlamında olmamalıdır. Bu durumda 300 civarında bir nüfus söz konusu olabilir.

İki zâviye, muhtemelen sonraki devirlerde kendi adlarıyla anılmışlar fakat, fazla bir varlıkları olmadığından bir süre sonra sönmüş olmalıdır; yarımadaanın öteki yerlerinde daha başka zaviyeler de vardır.

- (77). Hüseyin Dede
Zaviye-neşîn arak-ı cebînle Zaviye işledür
- (78). Elvan Derviş
Avâırız-ı Dîvânîden Hükmi-i Hümâyün var
- (79). Hoca Sibek veled-i Elvân *kara*
- (80). Asıl beği veled-i Hamza *kara*

Cümle hâne : 80

Hane-i tamam : 42 Resm-i caba : 1.200

Hane-i kara : 35 Resm-i caba : 175

Hâne-i muaf : 3

C e m ' a n H â n e : 80

Öşr-i gendüm müd : 12 kıymet : 7.200

Öşr-i cev kıymet : 1.280

Öşr-i alaf müd : 1 kıymet : 24

Öşr-i penbe kıymet : 500

Resm-i agnam kıymet : 200

C e m ' a n h a s ı l

10.729⁵⁰

Asıl hasil: 7.000

Ez-zâid alel-hâsıl: 3.729

oo Limonı Çeşme ⁵¹ ve Limonı Ayasuluğ asıl fi sene	: 37.000
oo Köy hasılında olan meblağ Gayri İcâre şode Mezkûr limon- lar kıstı	: 62.000
Ez-Zâyid alel-asıl	: 25.000
oo Limonu İzmir Asıl kıst	: 17.500
oo Tuzla-yı İzmir ve Özbek ve Sivrihisar ve Ayasluğ sınırunda Batnaz tuzlası Asıl kıst	: 317.000

⁵⁰ Toplam 10.579 çıkıyor; fakat rakamlarda bir yanlışlık yoktur;

⁵¹ Limon-ı Çeşme yerine, bu imlâ özellikle tercih edildi. Çünkü aslında böyle yazılmıştır. Metin için F. Yılmaz ve M. Ali Demirbaş'a teşekkür ederim.

İltizamında mezkûr tuzlalar Âmil İsa üzerinde beş kerre yüzbin kısta verilmiştir Harcı âmil üzerindedir bu meblağdan gayri.”

1466 tarihli defterin gösterdiği en önemli husus, bir önceki tahrire göre Çeşme ve Ayasuluğ limanları gelirinin 25.000 akçe artmış olmasıdır. Bu artış, sonraki senelerde daha da büyüyecektir.

b. 1468 = 873 yaya tahriri ⁵².

Çeşme yöresi için dikkate değer bilgiler, yaya tahririnde de görülmektedir. Sonraki senelerde gelişmelerini takib ettiğimiz bu çiftliklerle ilgili olarak Çeşme karyesine bağlı olanlar şunlardır:

1. “Çeşme’den İsa çiftliğine oğlu Veli (gaib) ve mezkûr köyden şimdi Kapluca’dır Mustafa (yaya) ve oğlu Hızır (yamak) ve bir oğlu Hoccendî (yamak) ve Ruhi (yamak) ve mezkûr gaib yerine yaya ziyâdından Turgut (yamak) veled-i Veli-i mezkûr

Nefer: 5

2. “Çeşme’den Kızıl-Ayaz çiftliğine Üveys oğlu Mustafa oğlu Turbalı (yaya) ve Ali oğlu Paşa-Balı (gaib) ve mezkûr köyden ki Kızılca köy’dür Yusuf veled-i Bereket (yamak) ve oğlu Resul (Gaib) ve Beğdeş (yamak) ve Boynak’dan Ece-gazi çiftliğinden ayrılan Devlet-Han oğlu Kaabil (mükerrer) Mezkûr ziyâde olduğu sebepten Eşref çiftliğinde Bayezid’e yamak verildi

Nefer: 3

3. “Çeşme’den Hüseyin çiftliğine Balaban oğlu Tur-Hoca (yaya) ve Hoca Yusuf (yamak) ve Rahman (yamak) veled-i Yaya Hasan ve kardeşi Yedigâr (yamak) ve Salman (yamak) veled-i Hasan

Nefer: 5

4. “Çeşme’den Nebi çiftliğine Musa (yaya) veled-i İbrahim ve kardeşi İsa (yamak) ve Muhammedî (yamak) ve Eynel kardeşi Yavaşça (yamak) ve Eynel (mürde) ve mezkûr mürde yerine yaya ziyâdından Hasan (yamak) veled-i Musa-yı mezkûr

Nefer: 5”,

⁵² İstanbul, Bayezid Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet yazmaları, nu: 093.

Görülüyor ki 17.XI.1468 taindeki defterde, Çeşme köyü çevresinde 4 yaya çiftliği kayıtlıdır. Bunlardaki yaya ve yamaklar 18 nefer olup bu da beşer nüfustan 90 nüfus demektir.

Çeşme çevresindeki öteki köylerin Alaca-at = Alaçatı, Reis = Reis-dere, İldırı, Künâbisa ve Birgicek'in ayrı yaya çiftlikleri vardır. Bu itibarla dört çiftlik, sadece Çeşme köyü etrafında olanlardır. Hatta bu çiftliklerden bazıları o devre göre köy kabul edilmiştir ki, Kızıl-Ayaz'ın adı, Kızılca-köy'müş.

1525 tarihli tahrir ⁵³, artık ayrı bir dönemi yansıtmakla birlikte çiftliklerdeki gelişmeyi de gösteriyor. Ortalama ziraat arazilerinin 60 ar dönüm olduğu kaydedilen çiftliklerde toplam sâkinler 31 yaya ve yamaktır. Bu defterde ayrıca 13 mücerred de kaydedilmiştir. Yaya ve yamak sayısının 18'den 31'e çıkması, ortalama % 70'lik bir artışı ifâde etmektedir. Bu artış Çeşme ve çevresindeki gelişmenin, XVI. yüzyıl başlarında da devam ettiğinin açık göstergesidir.

5. Saldırıları:

a. 1472 Düşman saldırısı:

Çeşme ve etrafının durumuna dair ilk ve kesin bilgi veren 1466 ve 1468 yıllarına ait tahrirlerin hemen ardından, 1472'de, daha değişik bir olay vardır: Venedik donanmasının Çeşme limanına saldırısı.

Osmanlılarla Akkoyunlular arasındaki çekişmede, Uzun Hasan, Osmanlılara karşı, Avrupalı desteğini aramış ve istemiştir ⁵⁴. Otlukbeli savaşıyla sonuçlanacak büyük mücadele öncesinde, Venedikliler, Akkoyunlulara destek olmak üzere, Anadolu kıyılarına bir filo göndermişlerdi. Foça, Klizman, İzmir ve daha güneyde Antalya, Venedik filosunun saldırısına uğrayan yerlerden idi ⁵⁵.

Venedik filosunun amacı, Anadolu'nun en canlı ve faal limanlarına saldırmak, mümkün olduğunca Türk ülkesine zarar vermek idi. Nitekim

⁵³ Başbakanlık Arşivi, Tapu-Tahrir, nu:129; En son tahrir, Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivindedir.

⁵⁴ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975, s.96-97, 111 ve dev.

⁵⁵ İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul 1971, I, 321: ancak hiçbir isim yoktur; İ.H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s.117-119; Hammer, *Türkçesi*, III, İstanbul 1330, s.133-134; T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.82.

seçilen limanlar hep eski ve etkili limanlardır. Bunlar arasında Çeşme'nin de girmesi iki yönden önemlidir. Öncelikle burası da düşman saldırısına maruz kalabilecek önemli faal bir limandır. İkincisi limanda koruyucu herhangi bir savunma tesisi bulunmamaktadır. Çünkü, felâketle karşılaşan İzmir'i korumak üzere, derhal bir tedbir düşünülmüş, 1415'lerde yapımına girilip Çelebi S. Mehmed'in durdurduğu inşaatın üzerine, Liman kalesi yapılmıştır ⁵⁶.

Çeşme'ye saldırı 1472 Eylül ayında İzmir ve Klizman'la birlikte gerçekleşmiştir. Çeşme'deki etkilerini sadece batılı kaynaklardaki yankılarından bildiğimiz bu saldırı, "passagio" yâni geçite yönelmiştir. Çünkü burası Sakız arası ile ulaşımda önemli bir kapı idi. Sahildeki ticarî anbar ve depolar yakılıp yıkılmıştır. Buradaki dükkanlarda özellikle işlemeli halılar, renk renk ipekliler, Ankara tiftiğinden şâliler bulunup yağmalandığı da ifâde edilmektedir ⁵⁷. Birden bire karaya çıkan düşman, içerdeki Türkler yetişinceye kadar büyük zarar vermiş, sonra gemilerine binerek çekilip gitmiştir.

1472 saldırısı, Çeşme'nin, bu yıllarda artık Batı Anadolu'daki önemli limanlardan birisi olduğunu açıkça göstermektedir. Burası gelişme halinde önemli bir merkezdir; lâkin savunma imkânları ve tesisleri pek o kadar etkili değildir.

1472 saldırısından sonra, İzmir'de derhal yeni müdafaa tedbirleri alındığı halde, Çeşme de bu söz konusu olmamıştır. Çünkü Çeşme'deki durum, bir bakıma geçici bir dönem gibi kabul edilebilirdi. Bu saldırı, Çeşme'deki ticareti durdurup, yolu İzmir'e çevirebilirdi. Ancak bu gerçekleşmemiş, ticaret Çeşme'de etkili olmaya devam etmiştir.

b. Çeşme'ye 1501'deki ikinci saldırı:

Çeşme'nin gelişmesi devam ederken, II. Bayezid devrinde Venedik ile savaş da etkili olmuştur. 1499'da yeniden başlayan savaşta ⁵⁸ Türkler, Adriyatik kıyılarında önemli başarılar kazandılar. Buna Venedik, Anadolu kıyılarına bir deniz akını ile cevap vermek istemişti. 25 Temmuz 1501 tarihinde Çeşme'ye yapılan bu saldırıyı, İbn Kemal = Kemal Paşazâde'den takip edelim:

⁵⁶ Tuncer Baykara, *Aynı Eser*, s.82.

⁵⁷ Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, 336, 704; T. Baykara, *Aynı eser*, s.82.

⁵⁸ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 213; ancak bunda Çeşme baskını yoktur.

Küffâr-ı Diyâr-ı Venedik Tonanma ile Anadolu Yakasına Çıkdıkların Çeşme didikleri şehirde nehr-i fesâdı revân idüb bünyâd-ı amânı yakdıklarını beyân eyler.

Venedik diyârının şehriyârı Anavarya Hisarının alundığın eşidecek ol bed-rây-ı esnâmı gîrüdârda kırılan küffârın haberi müsibet-eserden kûş idicek onların intikamın almağa ikdam itdi Tonanma yarağın görmede ihtimam itdi Ol serkeş-i bed-nihâd âteş-i fesâdı yakub dik-i fitneyi cûşâ getürdü Kişver-i Venedik'in nahk ahenk dilâverlerini germ edib huruşâ getürdü Alât-ı gîrüdârla bir nicenin mürdüne rekzini çin idüb ihzar eyledi Cendrâlini ki cidâl ü kıtalde Rüstem mikr ü âlde Zâl di onları salâr eyledi Azîm tonanma ile ol bedkerdârı Anadolu karasına gönderdi Yelkenle Akdeniz'in yüzünü çiçekleri açmış sahraya döndürdü:

Suyun üstünde ardarda olsun tüm yelkenler پیایی روان باد بادها در آب
Gökyüzündeki bulut kümeleri gibi چوبر آسمان پارهای سحاب
Büyük bir atılışla galeyana geldi بکر می روان کشتی پرخروش
Coşku kazanından uğuldu çıkarıncasına 59 زقلقل برآورده جون دیک جوش

Sehâb-ı pür-şitâb gibi yıl önüne düşüb ta'cille gitdiler Anadolu yakasında Menteşe diyârının kenarına yetdiler Çeşme üzerine ki Deniz yalısında halvalisi mamur meşhur kasabadır Dümeni doğrudub yürüdüler Ansızun iskelesinin önüne çıkavarub mevc-i tîğ-mığ-ı renkle rûyî deryâyı serâser bürüdüler Ol diyârın halkı üzerlerine yağı geldüğünden haberdâr olub yarağa girdiler Alât-ı gîrüdârla atlusu ve yayağı seğirdişüb deniz kenarına irdiler ol nahk-ahenk frenkleri ki sûk-ı füsûdın tüccarlarıydı İskelenin civarında karşulayub bazâr-ı kâr-zârı kurdılar Dellâl-ı ecel araya girdi Meta'-ı cânı yok bahasına aldı virdi Bir zûm-ı muhkem mukatele eyleyüb mukabele itdiler turdılar:

Nazm-ı türkî li-müellifihî

Kenâr-ı Bahr'da saf saf duruldu

Seherden cenk bâzârı kuruldu

Ecel dellâl olub girdi araya

Meta'-ı cânı satdı yok bahâya

⁵⁹ Çeviri R. Balata'nındır.

Bunlar bu tarafda tennûr-ı harb u darbı germ edüb nâr-ı kâr-zâra iştiâl viretururken bâzâr-ı gîrüdâra girüb ol bedkerdârlarla alışa verişe iştiâlê gösterüb yürürken Cendrâl-i bed-fiil ihtiyâl itdi Bu şîrlere remine misâl mikr ü âl etdi Gemide bilesince üçyüz mikdarı süvâr-ı kâr-zârı varmış Bir kenardan dahi ol nâbekârları karaya çıkardı salıvirdi Mezkûr diyarın halkı nehr gibi akub denizden yana gitmişken adû-yı kîn-cûy havali-i şehri hâli görüb sîyl-vâr geldi girdi Pîr ü nâ-tûvân dimedi gözü tûş geldüğünne emân virmeyüb kırdı Avretten ve oğlandan eline girenleri esir itdi Hasarat hizmetin yerine yetürmekde kusur komayub dûr u kusurda bulduğunu cârub gâretle sildi süpürdü aldı gitdi.

Nevâhi-i şehrdede olan ile güne obaya ve köye haber oldu Geldiler yetdiler Ol bed-reyler işlerini bitirüb dönüb deryaya azm etmişken ardlarından irüb rezm etdiler:

Nazm-ı türki li müellifihî

Görüb cengi kılıç kolın sıyırdı
 Sinan baş açdı ve meydana girdi
 Olub başı kaba gürz-i giran-ser
 Sanasın meclise ve divana girdi
 Bir zum-ı muhkem cenk olub
 Yir yüzü kandan gülrenk olub
 Mübârizler döne döne kovuştu
 İki taraftan hayli adem dövüşdü

Esnâ-yı kâr-zârda ve tengnâ-yı gîrüdârda Çeşme'nün kadısı bir nice gazilerle şehid oldu Çeşme-sâr-ı şehâdetden teşne-i cânı sîrâb olub külhen-i cihanun teff u tâbî azabından halâs buldu Küffar-ı bedkerdârın dahi mizmar-ı kerr ü merde kırılanı kırıldı kalanı gemiye girmeğe kenar-ı necâta irmeğe cân atdı gitdi Hayli frenk harçenk gibi kıçın kıçın gidüb nehenk-i cengin ağzından çıkmâğa aheng edüb sefine-i hayatı girdâb-ı gîrüdârdan halâs etdi bu yaka ve iskelede savaş idenlerin de yüzün döndürdüler Ol bedkerdârların dahi varlarını binde? (بکده) yüzün gösterdiler Gerçi mezkûr bed-fercâmaların evcinden ehl-i islâma hayli hasârat oldu Amma ol bahâne ile adû-yı kîne-cû-yı tünd-huyun hayli hasarat oldu

Mezbur hadisenin vukuu seb'a yılında idi Muharrem-i mükerrerin evâylinde "idi"⁶⁰.

Çeşme'ye otuz yıl ara ile yapılan bu iki saldırı, aynı zamanda Çeşme'nin bu yıllardaki büyük iktisâdî önemini de gösterir⁶¹. Fakat aynı zamanda, Çeşme'de bu sırada herhangi bir kale, yâni savunma tesisi bulunmadığını belirler. Çünkü kayıtlarda buna dair en küçük bir işaret yoktur. Çeşme gibi önemli bir ticaret kapısının sık sık düşman saldırısına uğraması, Türk devlet adamlarını savunma için çare aramağa sevk etmiş olmalıdır.

6. Çeşme Kalesinin Yapılması:

a. Yukarda, Çeşme'nin XIV. yüzyılda ortaya çıkan bir iskân yeri olup, şartların elvermesi ile yüzyılın sonlarına doğru bir ticaret kapısı olduğunu gösterdik. Çeşme'deki iktisâdî gelişme XV. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. 1472'deki saldırı bu gelişmeyi durduramamış, daha büyük ve etkili 1501 saldırısı olmuştur. Artık Çeşme, doğrudan saldırılınca, Türk devletine büyük zarar verilebilecek derece önemli bir ticaret merkezi, dış ticaret kapısıdır.

Türk-Venedik savaşında, Çeşme'nin 1501'de maruz kaldığı saldırı, İstanbul'da derin yankılar uyandırmışa benziyor. 1472 saldırısı için yine İbn Kemal'de sadece İzmir, bir cümle ile geçerken⁶², Çeşme saldırısı için böylesine tafsilât, İstanbul'a konu ile ilgili mufassal raporların gelmesi ile açıklanabilir. Hele savaşta Çeşme kadısının da şehid düşmesi, şüphesiz bu etkiyi daha da artırmıştır.

Çeşme kalesinin yerinde, önceden bir yapı olup olmadığı tartışılabilir. Çünkü, Çeşme kalesi hakkındaki umumî bilgilerde⁶³ bu kalenin Ceneviz

⁶⁰ Kenarda 9 M 907 - 25 Temmuz 1501; Savaş için keza bk. Dr. Selahaddin Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı*, İstanbul 1966, s.217. Tansel, Hammer'e dayanarak, (türkçesi, IV, İstanbul 1330, s.49), Çeşme'ye saldıran filonun İspanyol Gonzalo idaresinde olduğunu belirtir.

⁶¹ Meselâ bk. *Kânünnâme-i Sultânî ber Müceb-i Örf'i 'Osmâni* (neşr. Dr. R. Anhegger-Dr.H. İnalçık), Ankara 1956, s.73.

⁶² İbn Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, VII. defter, tıpkıbasım (Dr. Ş. Turan) 1954 Ankara, s.421: "Ansızun tonanması çıkub Aydın İli'nde İzmir'i urdı".

⁶³ Dr. İ. Akçay, "Çeşme'de Türk Eserleri", *Türk Yurdu*, 55. Yıl, Cilt: 5, sayı: 7 (Temmuz 1966) s. 27-29; TC Kültür ve Turizm Bakanlığınca, kale girişine konulan levhada, 1987 yazında şunlar yazılı idi: "Çeşme kalesi tarihi: Bu kale 14. yy'da Cenevizliler tarafından inşa edildi. 16 yy'da Osmanlı İmparatoru II. Bayezid tarafından restore edilerek genişletilmiştir". Bu bilgiler öteki dillerde de tekrarlanır.

yapısı olduğu kabul edilmektedir. Hatta bu fikir bazı “uzman”(?) kişilerce de ifade edilmektedir.

Çeşme'nin, kıyından içerde bir Türk iskân yeri olduğunu yukarıda açıkça belirlemiş idik. Bu iskân yerinin, Türklerden gayri bir topluluk veya döneme ait olmadığı kesindir. Kıyıdaki iskâna gelince burada da belli başla bir eski şehir veya kasaba olmadığı bilinmektedir. Çeşme'de, şimdiki yerinde yapılan kazı ve öteki hafriyatlarda (ev temel kazıları dahil) hiçbir eski eser çıkmadığı eskiden beri ifade edilmektedir ⁶⁴. Zaten şimdiye kadar ortaya koyduğumuz gelişmeler ışığında, bu yörede herhangi bir eski şehir olamayacağı da açıkça bellidir.

Çeşme kıyılarının, XIV. yüzyıl başlarında itibâren Türk idaresinde olduğu bilinmektedir. Umur Beğ'in kıyılardaki Türk hâkimiyeti konusundaki hassaslığı, kendisiyle anlaşılan Sakız Ceneviz beyliğine yapılan Bizans saldırısına cevap vermesiyle açıkça anlaşılıyor. Sakız'da yerleşen Cenevizliler Türkler üzerinde değil fakat Türkler Sakız'daki Cenevizliler üzerinde etkili bulunuyordu. Sakız'da oturup, Türk toprakları ile ticaret etmelerini, Umur Beğ devrinden beri vergeldikleri anlaşılan senelik bir para ile sağlamışlardı. Bunun içindirki Umur Beğ'in tarihinde itaat etmiş anlamında “illik” olduklarından söz edilmiştir.

Kısacası Çeşme'de Cenevizlilerin bir müstahkem yer yapmalarına imkân olmadığı gibi, hiçbir tarihî kayıt da böyle bir kaleye işâret etmemektedir.

b. Kitâbeler:

Çeşme kalesinin iç kısmına giriş kapısı üzerindeki kitâbe, Evliya Çelebi'de de, kısmen yanlış olarak, yer aldığından eskidenberi bilinmektedir. Kitâbenin metni şudur ⁶⁵.

بامر سلطان بايزيد بن محمد خان
حصاری مير حيدر قیلدی بنیاد
مورح دیدی تاریخین خوش اباد ۹۱۴

⁶⁴ Konuyu, en son 1988 de Belediye başkanı Nuri Ertan'a da sorduk; O da hiçbir eski kalıntı çıkmadığı gerçeğini teyit etti.

⁶⁵ Kitâbe, Çeşme kalesi hakkında mükemmel bir tetkik olan Dr. İ. Aydın Yüksel'in eserinde yayınlanmıştır: *Osmanlı Mimârisinde II. Sâyezid, Yavuz Selim Devri*, V, İstanbul 1983, s.89-100. Rahmetli İ.H. Konyalı, Çeşme Kervansarayı ile ilgili makalesinde, kitâbe metnini ne yazık ki, Evliya Çelebi'den nakletmiştir.

Mîr Haydar'ın yaptığı hisar, 914 tarihinde tamamlanmıştır. Nitekim "Müverrih didî tarihin Hoş-âbâd" daki خوش اباد = Hoş-âbâd'ın ebced değeri de $600+6+300+1+2+1+4 = 914$ tutmaktadır. 914 Hicrî tarihî ise, 2. V.1508'ile 20.IV.1509 arasındadır.

b. Mîmar kitâbesi: Kitâbeli kapının altındaki çeşme üzerinde, kalenin mimar kitâbesi bulunmaktadır. Metni şudur:

بُنِيَ هَذِهِ الْقَلْعَةَ مَعْمَارُ
مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ مُعَلِّمٍ

Bu kalenin mimar Mehmed bn Ahmed bn Muallim tarafından bina edildiğini belirten kitabenin tarihi yoktur. Ancak bu kitabenin yazısı ile kale kapısı kitabesi yazısı arasında benzerlik vardır ⁶⁶.

Görülüyor ki, her iki kitâbe kalenin yapılışını açıkça belirtmektedirler. Ancak Evliya Çelebi'deki kitabe metnini lâtin harfleri ile yayınlayanlar ikinci satırı:

"Hisarı Aynı cedit kıldı bünyad" şeklinde okuduklarından ⁶⁷, yorumlarda bir yenileme = cedit etmeye imkân tanımışa benziyor.

c. Kayıtlar:

Çeşme kalesinin, kitâbesinden daha kesin tarihli yapılış kayıtları, II. Bayezid devrine ait bir in'amat defterinde bulunmaktadır. Çeşme kalesi ile ilgili kayıtları, rahmetli Rıfki Melul Meriç tarafından yayınlanmıştır ⁶⁸:

a. 17 Ramazan 914 = 9 Ocak 1509 tarihli kayıt:

"Musa Şeyh-zaim der cemaat-i ulufeciyan emîn ve Mehmed kâtib an ebnâ-i sipâhiyan ki 'an binâ-ı Kal'a-ı Çeşme âmedend
Nakd fi 1000 (akça) (yekûn) 2.000 (akça)
Câme münakkaş Bursa sevbân.

⁶⁶ Dr. İ.A. Yüksel, *Aynı Eser*, s.100.

⁶⁷ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, IX, İstanbul 1935, s.107.

⁶⁸ Rıfki Melul Meriç, "Bâyezid Câmii Mimarı, II. Sultan Bâyezid devri mimarları ile bazı binaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, II, 1957(1958), s.4-76; bilhassa s.34, 62-63.; Bu defter için keza bk. Dr. İ. Erünsal, "II. Bayezid Devrine ait bir in'amat defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (İstanbul 1981), s.303-342.

- b. “İn’am be-mezkûrîn fi 7 Zilkaade sene 914 (=27.II.1509) Mevlânâ Musluhiddin Kadı-ı Ayasuluğ ki Kal’a-i Çeşme nevbina kerde est câme: ‘an murabba ba-çuka sev.”

Merhum R.M.Meriç, Çeşme kalesi hakkında yukardaki kayıtları şu şekilde hulasa etmiştir ⁶⁹:

“Çeşme kalesinin bina eminliğine Ulufeciler cemaatinden Zaim Şeyh Musa, kâtipliğine de ebnâ-i Sipâhiyândan Mehmed tâyin edilmiş; İstanbul’a dönmelerini müteakib 17 Ramazan 914 tarihinde kendilerine biner akça ile münakkaş Bursa kumaşından birer elbise en’am olunmuş.

Kalenin inşaatına Ayasuluğ Kadısı Mevlana Musluhiddinmemur edilmiş; kendisine 7 Zilkade 914 de çuha ile murabbadan bir kat elbise in’am edilmiştir”.

Gerek kitâbesi, gerekse II. Bayezid devrine ait defter kayıtları, Çeşme kalesinin yeni bir Türk eseri olduğunu açıkça gösteriyor. Hele defterdeki “nev-bina kerde est “*yeni bina edilmiştir*” ifâdesi hiçbir şüpheye yer bırakmayacak derecede kesindir.

Kısacası, Çeşme kalesi, Türk devrinde oluşan şartların ortaya çıkardığı, yeri ve öteki özellikleri ile yepyeni bir inşaatır ⁷⁰. Yapılışı da Türk mühendis, mimar ve işçisinin eseridir. Çünkü bu devirde yörede Türk nüfusu tam bir çoğunluğa sahip bulunuyordu.

Kale yapımı için geniş bir yönetici kadrosu kullanılmıştır. En başta Aydın Sancak Beyi olması gereken Mîr Haydar akla geliyor ki, kitâbede zikredilmektedir. Onun yanında Ayasuluğ Kadısı Mevlânâ Musluhiddin ikinci yetkilidir. Bina emini, inşaatın fiilî sorumlusu Zaim Şeyh Musa, kâtibî de Mehmed’dir ki, hepsinin yapımda ayrı ayrı yerleri ve payları vardır.

⁶⁹ R. Melul Meriç, *Aynı eser*, s.34.

⁷⁰ Mahallî rivâyetler kalenin inşaatını II Bayezid devrinde göstermektedir: “Adaları istilâ emeliyle cereyân eden muharebatta hem donanmaya üssül-hareke hem de şehrin müdafaasını temineylemek için II. Bayezid tarafından yaptırılmış muazzam bir kale mevcuttur”: *İzmir Vilâyeti 1929-30 Senesi İstatistik Yıllığı*, İzmir 1930, s.28; Ancak bazen, kervansaray kitâbesi sebebiyle olsa gerek. Kale’nin Kanunî çağında yapıldığı da söyleniyordu: “Cennet-mekân Sultan Süleyman-ı Kanunî Hazretlerinin devr-i saltanatlarında inşa edilen kale elyevm mevcut olub zelzeleden birkaç burcu harab oldu”: *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, yıl: 1301/1884, s.93; burada sözü edilen zelzele, 1883 yılındaki deprem olmalıdır.

Kale mimarı da, muhtemelen hakkının kaybolmaması için adını bir kitabe ile bizlere bırakmıştır: Muallim-oğlu Ahmed'in oğlu Mehmed.

7. Kalenin tavsifi:

a. Daha XVI. yüzyıl başlarında Piri Reis'in haritasına işâretlenen kaleyi 1671'de gören Evliya Çelebi, canlı bir ifâde ile şöyle anlatmaktadır⁷¹.

“Deniz kıyısında bir alçak kaya üzere; batı tarafı deniz, doğu tarafı bayırlı sahra ve dağdır... Kale içindeki hâneleri hepsi batı tarafından Sakız adasına doğru denize nâzır elli adet⁷² toprak örtülü evlerdir. Dizdarı ve 185 neferi hep bunda otururlar. Kalesi dörtgen şekilli, taş yapılı H o ş â - b â d kalesidir. Bu kale doğudan batı tarafına uzunlamasına olub boyu yokuş aşağı hendek kenarınca ikiyüz adımdır ve genişliği yüz elli adımdır. Bu hesap üzere kale çepeçevre yediyüz adımdır. Üç tarafı derin hendekdir. Lakin batı tarafı kayalarını deniz dövdüğünden hendeği yoktur. Kibleye(güneye) bakan varoşa açılır bir sağlam demir kapası vardır. Hendek üzerinde zenberekli asma köprü ile geçilir köprü vardır. Bu kapu tarafı iki kat kale divarındır. İç kalenin batıya nâzır bir demir kapusu var ki, üzerinde tarihi yazılı olan kapudur. Bu kapudan içeri bir kat demir kapu daha vardır. İç kale böylece iki kat kapu olmuş olur. Bu iki kapunun üstünde Sultan İkinci Bayezid'in üstkat câmii var”.

Plândan da görüleceği üzere Evliya Çelebi'nin tarifi gerçeği yansıtmaktadır. Dr. İ.A. Yüksel de kaleyi 127 × 82—86 m boyutlarında bulmuştu. Dar cephelerden tepe yönü daha kısadır. Evliya Çelebi'nin yeni yapıldığından söz ettiği iki yuvarlak burç, hâlen kalenin en alt kısmını teşkil eder. İç kale iki ana bölüm olup, ikinci bölme muhtemelen ikamet sahası idi. İlk saha ise, askerî kısım kabul edilebilir.

b. Çeşme kalesi yapıldıktan sonra, Anadolu'da XI. yüzyıldan beri oluşan geleneğe uygun olarak, içine dizdar, kethüda, nefer ve öteki savaş araç ve gereçleri kondu. Kaledeki görevliler için de, belirli dirlikler tahsis edildi. Dizdar ve kethüdası için Künâbisa'nın geliri ayrılmıştır. Dizdar'ın 7.097, Kethüda'nın ise 2.052 akçelik timarları vardır.

⁷¹ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, IX, s.107-108.

⁷² Buradaki elli sayısı, muhtemelen kalenin muharib kadrosudur; aşağıda sözü edilecek 185 nefer ise, o yıllardaki olağanüstü durumun bir geçici gereği olsa gerektir.

Kapıcı, anbarcı, topçı, bölükbaşı ve kale ile birlikte yapılan bunun için Bayezid-i Sâni'nin adıyla anılan câmiin imam-hatibi ile öteki askerlerin dirlikleri üç köyün geliri idi ⁷³.

Alaca-at : 29.999 Ildırı : 20.000 Birgicek : 22.500

Toplam 71.500 akçe, meselâ 935 H = 1529 tahririnde, 54 kişiye paylaştırılmıştı. Anbar-dâr, Topçu, Bevvâb-ı Kal'a veyâ ser-bölük=Bölük başıların timarı 1.500 er akçelik olup ötekilerinkiler daha aşağı idi. Buyıldaki dirliklerin dökümü şöyledir:

1500 akçe	: 8 aded	750 akçe	: 3
1400 akçe	: 27	600 akçe	: 2
1200 akçe	: 14		

Dirliklerin durumu, sonraki yıllarda biraz farklı olabilmektedir. Mese-lâ 1575'de kadro 50'ye inmiştir ki, aslî durum bu olmalıdır.

Çeşme kalesinin ilk dizdarı = komutanın adını bilemiyoruz. 1529'da Sancakdar Hızır dizdar idi. 1575'de Rüstem oğlu Mehmed dizdardır. Son dizdar ise, 1830'larda kaydedilen Osman oğlu Hasan olmalıdır.

c. Kalenin silahları:

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan bir tahrir, Çeşme kalesindeki si-lah mevcudunu göstermektedir. Bu liste şudur ⁷⁴:

Yarağ-ı kal'a-i Çeşme

1.	Top-ı ahen	kıt'a :	2
2.	Top-ı pranko	kıt'a :	22
3.	Enik pranko	adet :	27

⁷³ Bu üç köyün nüfus durumunu şöyle ifade edelim:

Alaca-at:	hâne: 127	mücerred: 5	imam: 2
Ildırı:	hâne: 60	mücerred: 11	imam: 1
Birgicek:	hâne: 141	mücerred: 6	imam: 1 Hatib: 1

⁷⁴ Başbakanlık Arşivi, Tapu-tahrir, nu:166, s.406-408; bu liste, adlar kısmen Türkçe-leştirilerek İ.H. Konyalı tarafından da yayımlandı: "Çeşme, Çeşme'de Kanunî'nin eşsiz bir kitâbesi, Çeşme Kervansarayı", *Vakıflar Dergisi*, IX(1971), s.163-171.

4.	Pranko sakim	kıt'a :	8
5.	Enik pranko sakim	kıt'a :	1.000
6.	Zarbzen	kıt'a :	3
7.	Şayka	aded :	4
8.	Tophâ-yı şîr سر ⁷⁵	kıt'a :	6
9.	Zarbzen sakim	kıt'a :	4
10.	Zarbzen-i nuhas	kıt'a :	1
11.	Top-ı şayka sakîm	aded :	1
12.	Tüfenk	kabza :	99
13.	Fınduk-ı tüfenk	sandık :	4
		aded :	180
14.	Saçayak	aded :	1
15.	Kumhare	aded :	50
16.	Cebe	aded :	50
17.	Tulga	aded :	50
18.	Bakır Tulga	aded :	30
19.	Tîrhâ-yı zenberek	Sandık :	1
20.	Peykân-ı tîr	aded :	85
21.	Çöb-i tîr	kıt'a :	69
22.	Ahen çıbık	aded :	107
23.	Kazık-ı (حوی) ahen	aded :	16
24.	Varya	aded :	10
25.	Çekic	aded :	15
26.	Balta	aded :	15
27.	Kazma	aded :	35
28.	Kürek	aded :	41

⁷⁵ Konyalı buna, *Tunç toplar* demektedir.

29.	Mismar-ı büzürk ve küçük sandık :	4
30.	Köskü	kıt'a : 10
31.	Urgan	aded : 89
32.	Kurşun	sikke : 7
33.	Behre-i kal'a-i mezbûre	
	Erzen (pirinç)	müd : 50
	Kılıç	Bir mikdar

Kaledeki Bâyezid'i Sâni câmii, XIX. yüzyılda kale askerî özelliğini yitirdikten sonra da varlığını ve işlevini devam ettirmiştir.

Kale, Yunan isyânı sırasında (1821-1828) önemli işler görmüştür. Bu sırada kalenin mevcudu da artmış, 69'a yükselmiştir. Bu yıllara ait kayıtlarda dikkati çeken en önemli özellik, XVI. yüzyıl kayıtlarında⁷⁶ hiç görülmeyen, gayri müslimlerin kale hizmetlerine alınmış olmasıdır. Anlaşıyor ki XVIII. yüzyıl sonlarında, 4 suyolcu, 2 mimar ve 3 neccar olmak üzere 9 gayrimüslim görevlendirilmiştir⁷⁷.

8. Çeşme Kalesinin etkileri:

Yapılan kalenin Çeşme limanına temin ettiği güvenliğin etkisi çok büyük olmuştur. Güvenliğin sağlanması ile Çeşme'deki ticâret çok daha büyük boyutlara ulaşmıştır. Çeşme karyesi'nin hâsılı, 1527 sonlarındaki tahrir göre⁷⁸ 50.000 akçeye yükselmiştir. 1466'da hâsil 10.729 akçe olduğundan, altmış senede yaklaşık beş misli artışı göstermektedir. Bundan daha önemlisi, liman gelirindeki artıştır:

“Mukataa-i Limon-ı Çeşme ve Karaburun ve Ayasuluğ maa

İskele-i Aya-Yorgi ki der mukabele-i Cezîre-i Sisam vaki şode est:
684.667 akçe.

Bu rakam, Karaburun'dan Sisam karşısına kadar, Batı Anadolu kıyılarının bütün orta kısımlarını kapsıyor görünmektedir. Aynı yılda İzmir Liman

⁷⁶ 1575 tarihli tahrirde olduğu gibi; bk. Başbakanlık Arşivi, Tapu-Tahrir nu:537, s.90-92.

⁷⁷ İstanbul, Başbakanlık Arşivi, Cevdet-Askerî nu:40810.

⁷⁸ Başbakanlık Arşivi, Tapu-tahrir, nu:139, s.18 ve dev.

geliri, 80.000, Urla'nınki ise 30.000 akçedir. Gerek bu rakamlar, gerekse 1466 rakamları ile mukayese, Çeşme limanındaki büyük faaliyeti açıkça göstermektedir.

Çeşme kalesinin sağladığı güvenlik ile, iktisâdî faaliyet çok daha büyük ölçülere ulaştığından, gelip gidenler için kalacak yer ihtiyacı da artmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak üzere, H 935 tarihinde (15.IX.1528 — 4.IX.1529) Pabuççu oğlu Ali tarafından bir han, kervansaray yaptırılmıştır⁷⁹. Evliya Çelebi'ye göre bu han, Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'nın hayratı idi⁸⁰.

Çeşme'nin XVII. ve sonraki yüzyıllardaki durumu, artık doğrudan Çeşme kalesi ile ilgili değildir.

Çeşme kalesi, Yunan isyanında son faal görevini yaptıktan sonra 1832 ve 33 yıllarında sadece toplarıyla hizmet veren bir kale oldu. Kale ile ilgili askerî timarlar 1247 ve 48 yıllarında lağvedildiler. En son olarak da Kırım savaşıdan sonra topları da çıkarılarak kale, son askerî özelliğini de yitirdi⁸¹.

Çeşme kalesi, Anadolu'da Türk devrinin şartlarının ortaya çıkardığı bir Türk eseridir. Fatih S. Mehmed devrinin sonlarında başlayan Anadolu kıyılarında kaleler yapılması, Kanunî S. Süleyman Han'ın ilk döneminde de devam etmiştir. Baba-kale, Çandarlı, Foça, Çeşme, Sığacık ve güneydeki Kuşadası kaleleri bu kale inşaatının değişik zamanlarda görülen örnekleridir. İzmir liman kalesi 1472'lerde, Sancak-kale 1657'lerde, Sığacık kalesi 1520'lerde yapılmıştı. Çeşme kalesi de 1508 senesinde tamamlanan, herşeyi ile Türk olan bir yapıdır.

⁷⁹ Y. Mimar Filiz Aydın Oğuz, "İzmir-Çeşme Kanunî Kervansarayı", *Vakıflar Dergisi*, XI (1976), s.107-120+10 yp; İ.H. Konyalı, *Aynı Makale* Tek satırlı mermer kitâbenin metni şöyledir:

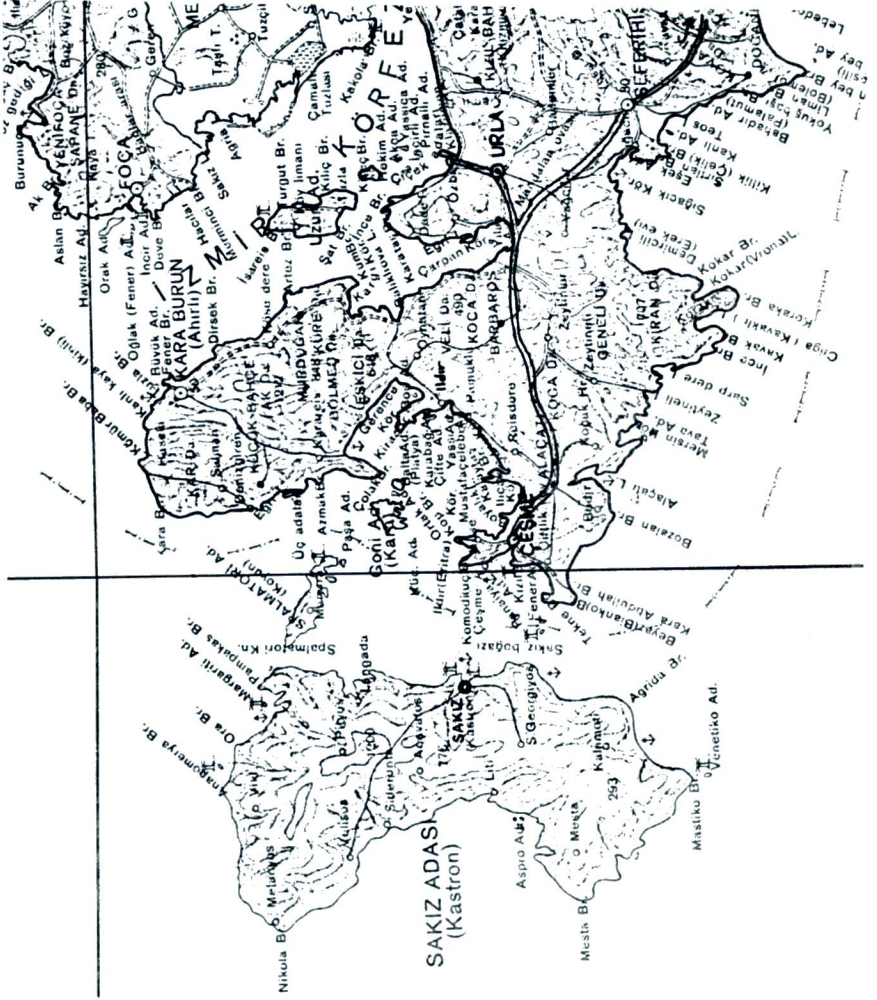
امريانشاء هذا البناء المصون سلطان البر والبحر سلطان سليمان ابن سلطان سليم في تاريخ سنة خمس وثلاثين وتسعمائة عمل على بن بابوججي

⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, IX, İstanbul 1935, s.108.

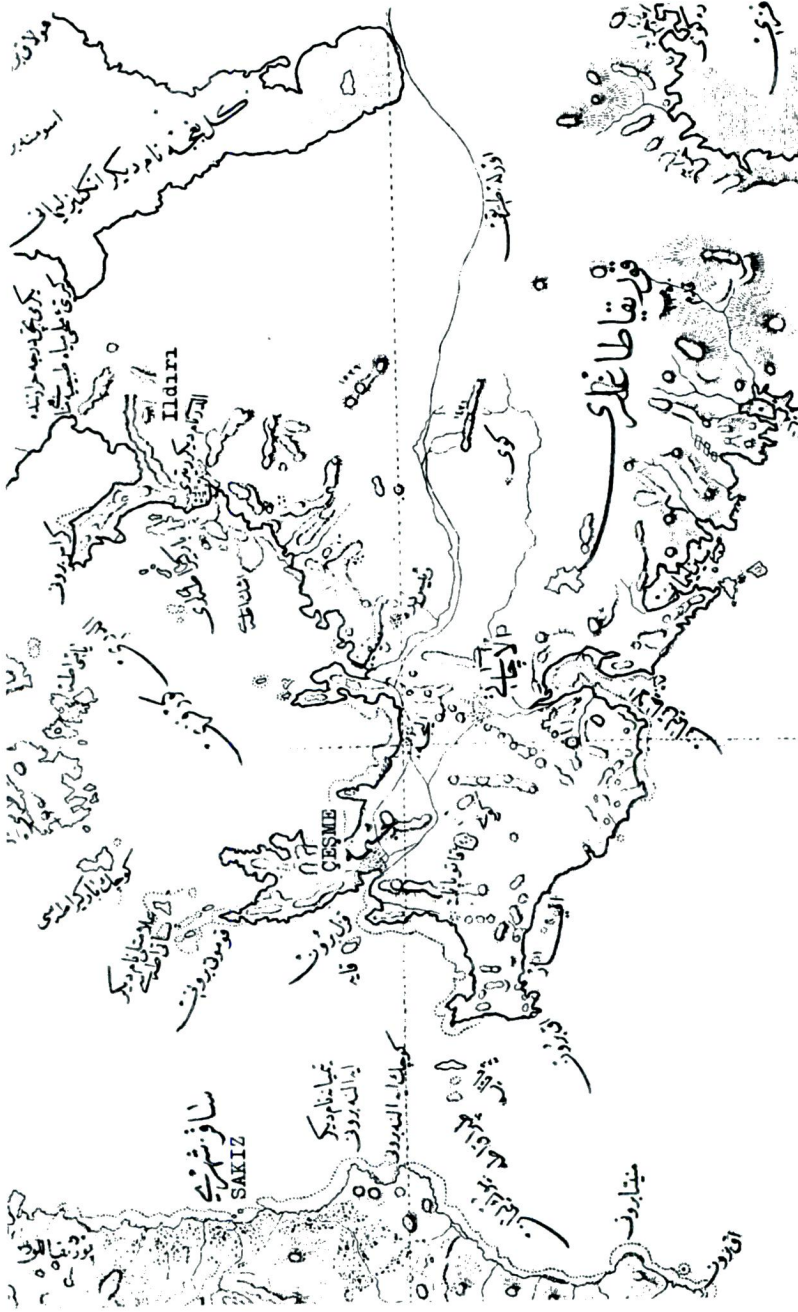
⁸¹ Dr. Kollaro, *Çeşme Kasabası Kurbünde kâin İlca ...*, İstanbul 1293/1877, s.14.

Harita 1 : Bau Anadolu

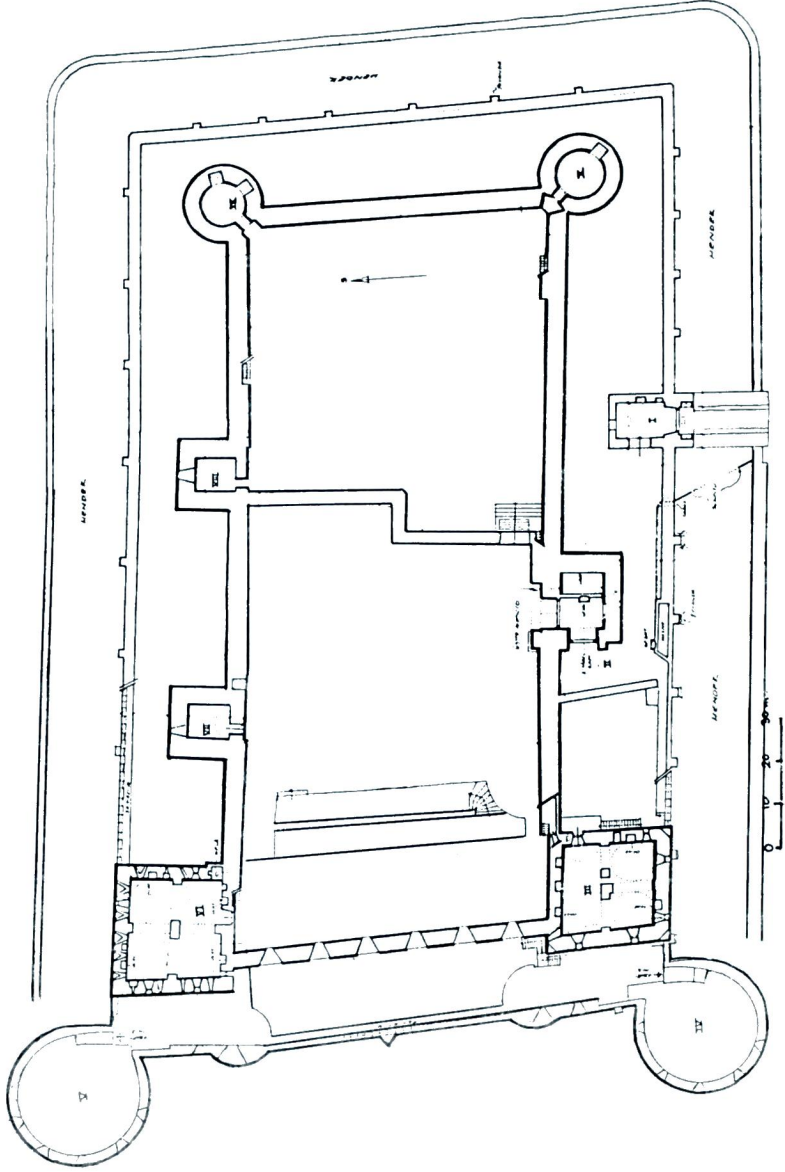

Harita 2 : Sakiz, Urla Yarımadası ve Çeşme

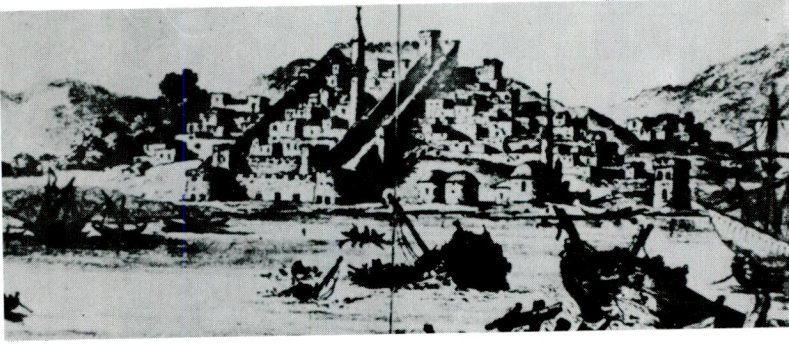

Harita 3 : Çeşme, Ildırı ve Sakız Limanı

Tuncer Baykara

Harita 4 : Çeşme Kalesi: Dr. I. Aydın Yüksel'den

Res. 1 – XVIII. yüzyıl sonlarında Çeşme

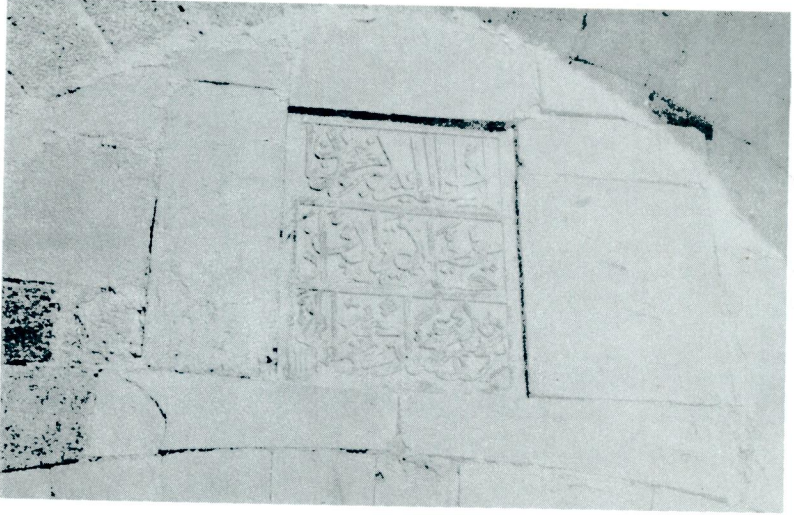

Res. 2 – 1980'lerin başlarında Çeşme kalesinin görünüşü

Tuncer Baykara

Res. 3 – Kalenin iç kısmı: Câmi ve minâre

Res. 4 – Kalenin inşa kitabesi

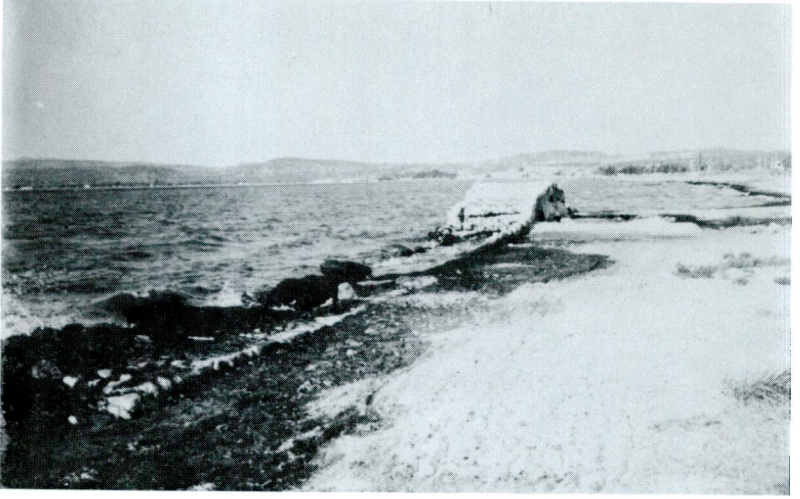

Res. 5 – Çeşme köyü'nde câmi harabesi

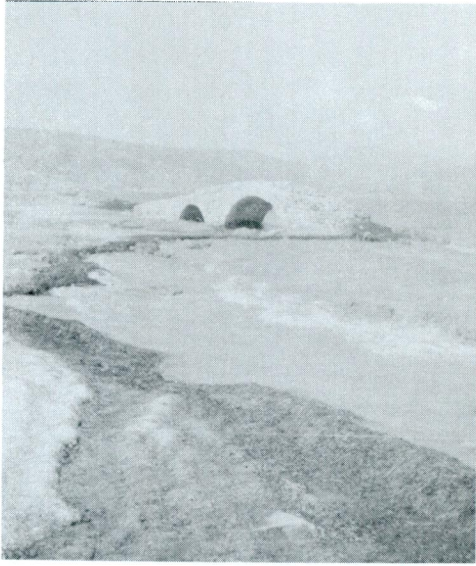

Res. 6 – Çeşme köyü'nde türbe harabesi

Tuncer Baykara

Res. 7 – Urla-İçmeler'deki yol ve köprü: 1968'de

Res. 8 – Aynı köprüden başka görünüş: 1968'de

Res. 9 – Aynı yerdeki öteki köprü: 1968

Res. 10 – Köprünün 1989 başındaki durumu

